

KITAPOSOTT ÖSVÉNYEKEN TÚLBOTORKÁLVA, TITÁNKERESŐBEN

„Sem a múltnak, sem a jövőbelinek nem áldozatul esni.
Arról van szó, hogy teljesen jelen legyünk”
(Hannah Arendt – utalja Olay 2007)¹

A mindenkori jelen kor-diagnózisaiban talán sokkal többször jelenik meg a nagyságra törekvés és a belátás-kudarca, mint azt rendszeresen gondolnánk. Hannah Arendt izgalmas esszékötete, a *Múlt és jövő között* már önmagában is rejti/mutatja azt a szükséges kritikus felül/távolnézeti képet,² amely a munkavégző ember múlta-utaltságának és a filozófia alapproblémái közé tartozó elismerésnek igényével szembesül. „Arendt ugyanis az újkort olyan korszakként ragadja meg, amelyet a nyilvános tér elhalálása, az *animal laborans*nak, a munkavégzésre redukálódó emberi létezésnek a *vita activa*, azaz a közéleti-gyakorlati életforma embere feletti győzelme jellemez. Ezzel jut el a jelen lényegileg problematikus jellegének megállapításához, aminek elméleti keretét az emberi tevékenység alaptípusainak – munka, előállítás, cselekvés – hierarchikus megkülönböztetése alkotja. Látni kell ugyanakkor, hogy bár Broch és Arendt a jelen krízisét hasonló módon a tradíció kríziseként ragadják meg, mégis eltérően ítélik meg a jelen lehetőségeit a hagyományhoz való viszonyban” (Olay 2007). Persze Arendt filozófus / vagy újságíró, vagy történész, vagy esztéta/ mivoltát évtizedek óta tartó visszaemlékező értékelés veszi körül, mégis elgondolkodtató, hogy a 21. századi politikai filozófia egyik legérdekesebb alakja miként küzd azokkal az inherens istenekkel és démonokkal/hősökkel, melyek a magasztosság nem triviálisán földi szféráiban lakoznak.

Hermann Broch és Arendt levelezésében megtalálható e témakört meghatározó aszimmetria kérdés, de alig kerülnek szóba közöttük az Arendt fő műveiként ismert *Totalitarizmus-kötet* sémái, az emberi jogok kérdése a természeti joggal összevetve, vagy a modernség absztrakt színpadon feltűnése és eltűnése mint „a földi-abszolút” istenpótló funkciója.³ Viszont a kor válságát mindketten a

tradícióvá vált örökségben látják, miközben mégis eltérően gondolkodnak a jelen válasz-lehetőségeit a hagyomány tükrében. „Broch számára a hagyomány hihetőségét teljesen és végérvényesen elvesztette, míg Arendt szerint ugyan ’fogódzkodók nélküli gondolkodásra’ vagyunk ítélve, de ez a helyzet egyúttal szellemi hagyományaink valódi felfedezésére kényszerít” (Olay 2007, uo.). Broch számára a „földi-abszolút” az istenit pótolni látszó, „valami abszolút pozícióban” meghatározható evilági eredetű, ugyanis „bármilyen jog és bármilyen kötelesség megalapozásához szükség van abszolútra, amit azonban nem lehet már másként, mint ’földinek’ elképzelni”, s „ezzel az emberi erkölcsnek szabott abszolút határt ért el”.⁴

Arendt művészeti tematikájú esszéiben jócskán kitér e „földi”-vel határos, az abszolútum problematikáját érintő irodalmi kérdéskörökre, de további munkáiban is folytonosan jelen van az értelmezések és aktualitások reszketeg függésrendje attól, ami éppen van, ami a tények közé sorolható, amit a helyzetek és belátások mint események folytonosságai kínálnak: „A valóság más és több, mint a tények és az események összessége, amely egyébként ellenőrizhetetlen – írja Hannah Arendt. „Aki azt mondja, ami van, mindig történetet mond el, és ebben a történetben az egyes tények elveszítik esetlegeségüket, és egyfajta emberileg felfogható jelentést nyernek”.⁵

A felfogható jelentések köre persze történeti korok és tudástartományok szerint is roppant különböző. Az eredetileg teremtést, az őserő megtestesüléseit szimbolizáló, mitológiákban sokrétű alakot öltő titánok ugyancsak történeteket mondanak el, történések rendjét és okait, magyarázatait hordozzák, miként az a népek mitológiái, meséi, a mitológiai ábécék vagy a klasszikus festészeti albumok képei szerint is igazolható. Aki azt mondja, ami

1 <http://kezezer.hu/2007/12/hannah-arendt-es-hermann-broch/>

2 Hannah Arendt 1995 *Múlt és jövő között. Nyolc gyakorlat a politikai gondolkodás terén*. Osiris, Budapest.

3 vö. Arendt, Hannah / Hermann Broch 1996 *Hannah Arendt – Hermann Broch: Briefwechsel 1946–1951*. Hrsg. von Paul Michael Lützel. Frankfurt am Main, 66.

4 Broch, Hermann 1955 *Erkennen und Handeln. Essays Bd. II. Gesammelte Werke 7*, Zürich, 215, 219.

5 Bővebben lásd Pató Attila 1998 Hannah Arendt története Adolf Eichmannról. *Múlt és Jövő*, (10) 4:37-42. On-line: www.multesjovo.hu/hu/aitdownloadablefiles/download/aitfile/aitfile_id/2132/

van... – nem csupán a történések másképpeni elbeszélésére mint alkotó szándéokra épít, hanem a befogadó közegre ugyancsak: úgy mondja el, ami van, hogy „a más és több valóság” emberileg még fölfogható tényszerűségek egyedi elrendezésében a maga hangját is hallassa, gondolatai vagy asszociációi visszhangját is érzékelye vagy érzékeltesse. Már ha sikerül, ha sikerülhet, s közben nem évtizedek telnek el titkokkal, megmagyarázhatatlan történésekkel, újabb mítoszokkal és mítoszrombolásokkal, tekintély-omlásokkal, szégyenülésekkel és dicsőségekkel. Nos, igen, a titáni sors részei ezek is, meg a lehetséges feltámadásoké, a jövőidőké is.

A gondolkodástörténet istenei (vagy csak titánjai...?) közötti kapcsolathálók talányairól számos szakmai, személyes, értékelő, retrospektív valóság, forrásközlés, utólagos felfedezés válik olykor nyilvánossá. Ilyen izgalmas térbe vonz Bíró Zsuzsa moralitás és érzelmvilág tónusos rétegeit megvilágító szférájában, Karl Jaspers – Martin Heidegger – Hannah Arendt viszonyrendszerében. Olyan utak találkozási és elválások, elválasztódások ösvényei (sőt mezői) világlanak elő ez írásból, melyek a titkok tudását könnyedebb forrásterületről szerzők számára is inspirálóknak festenek. Ahogy intim képet nyer Celan kényszeredetten vágyott találkozásai Heideggerrel (1970) – s három hét múlva Celan a párizsi Mirabeau-hídról a Szajnába veti magát, előtte még bibliofil kiadást csináltat a Todtnaubergról, és az első példányt elküldi Heideggernek. A megajándékozott csak banális köszönőlevéllel nyugtázta a küldeményt, „a közelmúltban azonban rábukkantak egy levélre, amelyet Heidegger 1968. január 30-án írt Celannak, vagyis – jegyzi meg Emmerich – a náci hatalomátvétel harminctödik évfordulóján. Ebben megköszöni a *'váratlan nagy ajándékot...'*, a verset. *'Azóta sok mindenről hallgatunk együtt, de azt gondolom, hogy egy napon még kimondatik a kimondatlan...'* – írja”.

Mintha istenek ivadékaival a mitikus istenvilágok második nemzedéke találna itt egymásra, alkalmilag és intímen, s mindeközben a kimondhatatlan kérdést rejtik mindketten, Heidegger valódi viszonyát Göbbelshez és a náci világhoz. S hasonlóan tisztázatlan intimitás, szakmai versengés, titánok harca zajlik Jaspers és Heidegger között, amelyről a maga titanisz (vagy titanilla) mivoltában mint tanítvány és a pusztulástól nehéz kerülőúton éppcsak megmenekülő Hannah Arendt írja már New Yorkból: „Kedves, kedves, Karl Jaspers! Mióta tudom, hogy maguk túléltek a pokoli szín-

játékot, a világ megint otthonosabb és barátságosabb számomra”. Ezt azután Jaspers élete végéig tartó, szünet nélküli levelezés kíséri, „hatalmas, élő, magán- és kultúrtörténeti dokumentum, tanúság egy nagyszabású barátságról, felbecsülhetetlen feljegyzések a korszakról. Több mint 800 levél. /.../ Hogy mit tud a német filozófiáról a francia megszálló hatóság? Szónoki kérdés: semmit. Jaspersnek kell elmagyaráznia Heidegger jelentőségét. Politikai ambícióit kicsinyíti, kijelenti, hogy a húszas években Heidegger nem volt antiszemita, és később is csak bizonyos esetekben volt az (itt megemlíti egy csúnya példát), más esetekben azonban segítőkész volt és kockáztatott (itt megemlíti egy szép példát), e tekintetben nem jelent az ifjúságra nézve veszélyt. Nem tér ki arra, hogy Heidegger uniformisban egzecírozta diákjait, katonai fegyelmet vezetett be az egyetemen, egy szellemi rohamcsapat vezérének képzelte magát. És 1936-ig valami akadémiai tanács tagja volt, amely a német jogreformot készítette elő, olyan emberek társaságában, mint *Julius Streicher és Hans Frank*. Vagy – Hugo Ott állítása szerint – a todtnaubergeri bölcsgöringben látta megtestesülni 'az új ember vezéralakját!' Ilyesmikre Jaspers nem tér ki. Ami szerinte igazán aggodalmat keltő, az a heideggeri gondolkodásmód diktatórikussága, kommunikáció-képtelensége, zártsága. Ez ma végzetes, mert a fiatalok alól kicsúszott a talaj, nincs ellenálló képességük, előbb meg kell tanulniuk önállóan gondolkodni. És majd ha H. gondolkodásmódja is átesik egy valóságos újjászületésen, és majd ha ez a műveiből is kiolvasható lesz, akkor, de csak akkor, immár többé nem lesz akadálya annak, hogy újra helyet foglaljon a katedrán. Jaspersnek nem tetszik a levél őszintétlen hangja, hűvösen válaszol. És megvetően informálja Hannah Arendtet: 'Teljesen begubózott létspekulációiba. /.../ Lehet-e tisztátalan lélekkel, ennyire őszintétlenül, meglátni a legtisztábbat?' És más alkalommal: mintha Heidegger valóban azt gondolná, hogy a Nyugat jövője azon múlik, megértik-e a metafizikát? Mintha azt hinné, hogy a náciizmus fő baja nem az emberiség elleni büntetés és a háború kirobbantása volt, hanem a metafizikával szemben kialakított helytelen attitűd!'⁶

A „valóság” ez esetben is több mint tények és események elbeszélhetősége, jelentésségük értelmezése, s mindezek kritikai nézőponton átengedett magyarázhatósága, az esetlegességeken túli szem-

6 Bíró Zsuzsa: Hazatérés. *Liget*, 2000, augusztus. <https://ligetmuhely.com/liget/hazateres/>

lyessége. Több úgy is, hogy a megmaradt levelezés nyomán tisztábban megérthető Heidegger és Arendt intim viszonya, a szakadás és újratalálkozás képtelensége, a bűnösség vállalásának morálison túli alapkérdései, melyek pályájukat is mintegy elmentés irányba vitték. S még izgalmasabb mindez úgy, hogy az emberi történések mellett és mögött a legvadabb rezsim dúl, haláltáborok épülnek, morális piedesztálok építtetnek a nemzeti nagyság és a germán istenvilág újrafelemelése kedvéért, s jelképesen ismétlődik a görög mitológiák isteni beháborúinak története: a gigantikus erőfölényben tetszelgő totális hatalom felfalja önmaga gyermekeit, hogy ne lehessenek uralma gyengítői. Jaspers egyetemi professzorságát a nemzetiszocialista hatalom elvonta, az egyetemről (ahol húsz éve tanított már) kitiltotta, s csak 1945 után térhetett vissza Heidelbergbe, ahol már első kurzusát a bűnösség kérdésének szentelve tartotta meg (1946 január-február), legott kötetformán is vállalta a szembenézés és felelősség tisztázását mindarról, ami Németországban a történésekkel szembeülvő utókor számára már nemcsak morális válság, de túlélési alapkérdés maradt.⁷ Jaspers, elsőként a német filozófusok között olyasfajta mérlegkésztést vállal, melyben egymás mellett szerepel az „egymással beszélni” készítése, a csoportos kapcsolatok és különbségek méltányolása, a német kérdés mint bűnösség (politikai, morális, metafizikai és tetteges bűnelkövetés) megkülönböztetései séma-szerkezete, a kollektív bűnösség és politikai felelősség egyedi tudata, a mentesség-keresés kísérleteinek értékelése, a terror mint emberellenes és totalitárius magatartás földrajzi és történeti összefüggésrendszere, valamint a megtisztulás reményének kísérletei (a kitéréses, a tagadó, a kölcsönös vádaskodásba forduló, a dacos önmegtagadó, az „általános” alanyokba kivetítés megoldásai) – s mindezek nem pusztán filozófiai, hanem a németiség szellemi megújulásának és mentális újjászületésének elszámolási feltételei, melyek összességükben a „hozott” mentalitásokkal való elszámolási kísérletek lényegi rendszertanuként váltak láthatóvá. Mi több, végső soron nemcsak „a” németiséggel, hanem saját németiségével került elszámolási viszonyba mindeközben. Mind a politikai légkör, a tisztulás szándéka, mind diákjainak reménytelen várakozása, mely a sok évnyi rejtőzkö-

dés után visszatért professzort körülvette, nemcsak a „beszélgetésnek” kívánt teret engedni (viszonylag kevés sikerrel, minthogy a professzor úr lesunyt szemmel sürgősen elporzott előadásai után...), de láttatni próbálta, hogy magának az egzisztenciális létnek van kellő elszámolnivalója az igazsággal és a bűnnel, a tudásnak és tudománynak a befogadással és megértéssel, a kritikai értelmezésnek a közösségi és nemzettudati vállalhatósággal is. Megkülönböztetési és klasszifikálási sémája alapján maga a bűn fogalma kerül a centrumba, de előadásai szerkezetében elválasztható a bizonyítottan, igazoltan evidens bűnelkövetés (és ennek megfelelő büntetés), meg a mindenkori polgárok viselkedésmódja, amely fennmaradni segíti magát a rendszert, amiért akár morális félrenézéssel, akár felelőtlen tettekkel, akár az egész emberiséget fenyegető cselekvéssel vagy épp szolidaritással kell számolnia azután. Elgondolása mintegy a kor szembeállítására épp morálisan is készítő felelősség-problematikára épül, s célja a megtisztulás mellett a bűncselekmény elkülönítése a felelősség súlyától. Mindazonáltal még attól a minősítő és igazságtalan vádtól is a megszabadulás reményével ismertet meg, mely a kollektív felelősséget az egész nemzetre („népkarakterre”) pecsételi rá a metafizikai (ma úgy hívnánk talán: szolidaritás-tagadási) bűn elkövetésének függvényében. De épp ilyen fontos lehet magának a „faj” fogalmának használata is, „a zsidók” vagy „a frízek” vagy „a bajorok” éppúgy méltatlan kiterjesztés valamely nem létező szubjektum projekciójaként, mint „a férfiak” vagy „a nők” vagy „az öregek” kollektívumként megnevezése és minősítése. A *Ki ítél, és kiről vagy miről...* fejezet egyik kulcsmondata: *„Az olyan minősítések, minthogy a németek, az oroszok, az angolok, sohasem felelnek meg a 'nem' fogalmának, amelyek alá az egyes emberek besorolhatók, inkább olyan 'típus' fogalmak, amelyeknek ők többé-kevésbé megfelelnek. A tipológikus felfogás felcserélése a nemszerűvel a kollektívumban való gondolkodás jele (...) Az pedig, hogy a tipológiai felfogás révén eltalálunk valamit, nem szabad, hogy ahhoz a téves vélekedéshez vezessen, mely szerint minden egyes individuumot megragadtunk abban az esetben, ha ezt az általános jellegzetességet vonatkoztatjuk rá. Olyan gondolkodásforma ez, amely a népek és embercsoportok egymás közötti gyűlöletének eszközüül szolgált évszázadokon keresztül. E gondolkodásformát, amelyet a legtöbben, sajnos, természetesnek és magától értetődőnek tartanak, a nemzetiszocialisták a leggonoszabb módon alkalmazták, és propagandájukkal beleverték az emberek fejébe. Olybá tűnt lassan, mintha emberek már nem is léteznének*

7 Karl Jaspers: *A bűnösség kérdése* – Hannah Arendt: *Szervezett bűnösség és egyetemes felelősség*. Noran Libro, Budapest, 2015., 224 oldal. A kötet a második világháború befejeződésének 70. évfordulója alkalmából jelent meg.

nek, csak kizárólag kollektívumok. Nincs olyan, hogy nép mint egész...” (42. old.).

Az állami megdolgozásban és nemzetpolitikai menetelésben évtizedek során kollektívummá, „faji közösséggé” tett németiség mindezekkel nemcsak nem számolt, amikor más népek „megítélése” vagy velük kapcsolatosan a szolidaritás elmulasztása vált bűnévé, de ezzel egyben magát a bűnösnek minősítést is mintegy bünként lehet értelmezni, amennyiben tipológiaként élünk vele: „Valamely nép kategorikus megítélése mindig igazságtalan; hamis szubsztancialitást tételez fel – következménye pedig az egyén megalázása” (43. old.). A nyilvános feldolgozásra is épp ezért van szükség, hiszen a sérelmek apokaliptikus mennyisége, no meg a „mindenki egyúttal áldozat is volt” felmentő bűnkezelése nem vezethet a felmentő megtisztuláshoz. Ehhez előbb a belátásra, a számvetésre van szükség, s a bocsánat reményén túl arra is, hogy a politikai bűnök beismerése az egzisztenciális oldalon már a megtisztulás esélyét kínálja, ha a hatalom akarásának visszafogottsága állhat mögötte: „Ennek végkövetkezménye pedig a szerénység. Emberi végességünknek és beteljesíthetlenségünknek a transzcendencia előtt zajló benső cselekvésben ébredünk tudatára. Az alázat (humilitas) válik lényegünké. Ekkor az igazság megvitatására hatalomakarás nélkül, szeretettel teljes harcban kerülhet sor, és ebben kapcsolódhatunk össze egymással. Ekkor hallgathatunk majd nem agresszív módon – és a hallgatás egyszerűségéből emelkedik ki a közölhető világossága” (122. old.). Merthogy a megtisztulás „az ember mint ember útja”, „szabadságunk ügye”, „politikai szabadságunk feltétele is” (122-123. old.).

A kötet második felében a párhuzamok és kontesztok kedvéért hangot kap Hannah Arendt tanulmánya, árnyalva és kicsit át is hangolva Jaspers előadásait a maga tónusára (133-148. old.). Ha Heideggert bármiképpen is vádolták azzal, hogy bűnös szolgálatba állt, s nem is volt egyedül a tudósok, a morális elit körében, akkor viszont Arendt nézőpontja sokkal közelebbinek látszik az ellenoldali vélekedőkéhez: a *Szervezett bűnösség és egyetemes felelősség*⁸ szemléletmódja azonban a kollektív bűn vonatkozásában több ponton különbözik Jaspersétől, egyes kijelentései vagy példái estében fölül is szárnyalja egykori tanára leíró értelmezését.

8 eredeti címét tekintve a *Német bűnösség* tónus kapta, és a *Jewish Frontier* 1945/12. számában jelent meg, azaz időrendben még Jaspers egyetemi előadásait megelőzően...

A kollektív bűnösséget ugyanis Jaspers a politikai közösség morális felelősségének kérdésévé avatja, érzékeltetve azt, hogy a náci mozgalom hatalomra jutásának az állampolgári felelősség lehet alapja, az állam bűnét így a nép egésze kell elviselje. Arendt ennél szigorúbb: mindenki bűnös, aki fogaskerékké vált a totalitárius gépezetben, mert a parancs végrehajtásának kényszerére vagy elvitathatatlanságára már úgy hivatkozik, mint aki leszámolt a gondolkodás, mérlegelés, egyéni belátás szükségességével. De ez nem mentheti föl, hisz a bűne éppen az állampolgári jogon, polgári státusza birtokában elmulasztott morális rálátás, a néhány gazember által végrehajtott bűnök cinkos tudomásulvétele. Az adminisztratív tömeggyilkosság roppant gépezetének megtűrése és elfogadása, Göbbels vagy Himmler hóhérsága úgy járt együtt a tudatlan vagy részvétlen tömegek asszisztálásával, hogy sokszor nem is voltak tudatában a felelősség és számonkérhetőség szűgyenével, mellyel mégcsak nem is álcázták a tudomásulvétel bűnét. A bűnt most a szégyen követi, sőt: nem is azt szégyellem – írja Arendt –, hogy német vagyok, hanem hogy ember vagyok...

S bár mindkét filozófus kevésbé az egzisztenciálfilozófia alapkérdéseit, hanem inkább a hozott és intézményesült, értelmezhető és mindig is értelmezésre szoruló szabadságfogalmat vetíti válaszaival és kérdéseivel háttérébe, de Arendt alapállásában talán mélyebb rétegekben ott rejlik a weimari örökség – szemben Heideggerrel –,⁹ továbbá a politikai fenomenológia Arendt általi megalapozása és Heidegger meghaladó koncepciója is, sőt Szent Ágostonhoz és a szeretet/szerelem élményvilágához kapcsolódó anti-totalitarista ellenfogalma is, ugyanakkor Jaspers a megküzdés immár nem „amerikai típusú”, hanem német relációiban bír erősebb kötésekkel. Az ekképpeni kontraszt a kötet egyik érdekessége, s akinek az eredeti szövegek nem minden tekintetben látszanak „kitaposott ösvények” jól bejáratott útvonalának, azt a fordítók, Csejtei Dezső és Juhász Anikó utószava (149-216. old.) további jelzésekkel látja el a kollektív bűnösség Jaspers-alkotta fogalma, e kérdés háború utáni

9 lásd ehhez Kovács Gábor: *Hannah Arendt és a weimari modernitás*. www.real.mtak.hu/19716/1/arendt.weimar.pdf; valamint Kovács Gábor: *Hannah Arendt és a világ szeretete*. Szeged, 2012. On-line: www.real.mtak.hu/8007/1/Szeged.Arendt.2012.pdf; továbbá Vajda Mihály: *Hannah Arendt és a zsidó identitás*. Szombathely, 1996/2.; Gájer László: *A náciizmus bűne mint határ*. *Kultúra és Kritika*, PTE, 2016. <http://www.kuk.hu/hu/content/n%C3%A1ciizmus-b%C5%B1ne-mint-hat%C3%A1r>

értelmezési kísérletei és Jaspers előadásainak leíró áttekintése révén.

Amit itt talán még hangsúlyozni érdemes Arendt és Jaspers tónuskülönbségeiből, az részint Jaspers felfogása a német egzisztencializmus hagyománya alapján, s ebben is az ember tárgyi-dologi részeként a fennálló világnak még ezenfelül egzisztáló lény mivolta is, mely nem tudományos derivátum, hanem sajátossága éppen az, hogy a lét, a halál, a szenvedés, a bűn olyan határszituációkba vonzzák, amelyekben a kollektív válasz inkább győztes, az egyéni kevésbé az. Arendt viszont egykori téma-vezetőjével és élethosszan megmaradt kapcsolatuk dacára nem csupán az elvont cselekvővel szembeül, hanem mint 1961-ben is az Eichmann-perben tudósítóként, német zsidó származású amerikaiként tette, mintegy a totalitárius rendszerben nevezve meg alapvető célpontját, s még azt sem rejtette szofisztikált szavak mögé, hogy a rendszer kiszolgálóit, zsidókat vagy németeket, szánalmasokat vagy hatalmasokat, egyformán terheli a szervezett bűnök tudomásulvételének, a politikai vagy katonai szervezeti tagságnak, az üzleti haszonszerzésnek, a szocialisták befolyásolásának, az SS-csapatok rekrutációs bázisul szolgáló minden egyéb népeknek cinkos és részes felelőssége, mint a legvérmesebb nácikat. „Az igazi probléma azonban nem annak bizonyítása, ami önmagában véve evidens, hogy ti. a németek nem voltak már Tacitus kora óta potenciális nácik, sem pedig annak igazolása, ami lehetetlenség, hogy náci nézeteiket táplál valamennyi német. Inkább az jelent problémát, hogy miképpen viselkedjünk, és hogyan viseljük el annak próbatételét, hogy itt olyan néppel szembeülünk, kinek körében a bűnözőket a normális emberektől, és a bűnöst az ártatlantól elválasztó határvonalak oly tökéletesen elmosódtak, hogy senki sem lesz képes majd eldönteni Németországban, hogy épp egy titkos hőssel tárgyal-e, vagy egy korábbi tömeggyilkossal...” (138. old.). Mi több: „S ahogy nincs politikai megoldás – az emberi képességek határán belül – az adminisztratív tömeggyilkosság büntetése, úgy hasonlóképpen az igazságosságra irányuló emberi szükséglet is képtelen kielégítő magyarázatot találni e népnek az említett célból való totális mozgósítása kapcsán. Ahol mindenki bűnös, ott végeredményben nem ítéhető el senki” (140. old.).

Arendt morális ítélete, a „hordaember” mint „a polgár végterméke”, továbbá a hűség és bátorság sovén követelményei mögött megbúvó opportunistá árulás nemcsak véleményének „kivonata”, hanem belátásának alapja is: a németek, ha szégyellik, hogy németek, éppúgy kénytelenek leszámolni „a nemes

vadról” formált önképükkel, hamis illúziókkal, mint ahogyan minden hasonló minősítő eljárásban rá kell döbenniük: a holokauszt végső soron az emberről szól, aki képes kannibál lenni. Egy imperialista, totalitárius korszak hozta ki ezt az emberből, az emberből, aki pontosan tudja, hogy „Napról napra nehezebb egy nem-imperialista jellegű politika követése és egy nem-rasszista hit fenntartása, mert napról napra világosabbá válik, az embernek milyen nagy teher is az emberiség” (148. old.)

E kreatív és korszakos útkeresés tanár és diák, közös előd és reflektív utókor között akkor is roppant izgalmas háromszöget formál, ha ebből Heidegger és az Arendt-Heidegger liezon a tudományos aspektusok terén mindenestre kimarad. Mindkettőjükben, Jaspers és Arendt barátságában és morálfilozófiai egzisztencializmusában ott lakozik a német mellett az üldözött, a sikerrel szemben a megsebzett, a befutottal szemben az alázkodni és lesütött szemmel diákjai elől is elsomfordálni kényszerülő (Jaspers 1946), továbbá a korszak nagy kihívásáról és annak megoldásáról a határterületeken túl és azok mezsgyéin barangolva is kiutakat kereső (Arendt). És ott van az egyetemes felelősséget nem háritó, hanem tudomásul vevő, megfogalmazó, vállaló és a büntelenség felé vezető úton feltételként kezelő bárki más is. Ma már kétségtelen, hogy korszakos megjelenésük utóbbi részévé, eszközévé vált a német identitás újraformálásának és Thomas Mann, Wilhelm Röpke, Ralf Dahrendorf, Norbert Elias és mások újrakonstruáló/újraértelmező szándékai érvényesülésének... – éppenséggel a modern Németország olyan új önmagára-találásának, amely már nem a kollektív bűnösség tovahurcolt büntetésének további cipelésére épül.

Megvilágosulások és pragmatizmusok

Önmagunkra-találás, morális önkeresés és kitaposott ösvények közötti (tév-)utak föltérképezése sem mai kezdemény. Ha „csak” regényes is mint feldolgozás, nem pedig tudományosan hitelesített mű, de a bűn és a megértés keresése, a mentális örökség és a morális pánik átélése egyaránt főszeplő Jacques Attali *Megvilágosultak* című regényének lapjain.¹⁰ S hogy mennyire kor-, korszak, egzisztenciák és isteni útkeresések emberi változatai adják akár a 20. század lehetséges lételményét, akár a korábbiakat, arra e regényesen izgalmas filozófiatörténeti és morálisan definitív vallásháborús tanú-

¹⁰ Európa Könyvkiadó, Budapest, 2007., 311 oldal.

sítvány úgy válaszol, ahogyan Hannah Arendt és Jaspers is próbálkozik, partnerként és vitatársként, kortársként de morálfilozófiai ellenfélként is Heideggerrel szemben: a XII. századi Córdobaiban játszódó történet kerete az Almohádok hatalomátvételének időszaka, amikor másik vallás, más uralkodó és új birodalomépítő útjába kerül maga a város és a korszak is. A filozófiai sci-fi műfaja talán ismert, de Attali itt a morál, a történettudat, a szabadelvűség és a tudásszabadság mentális viszonyrendszerében indul el hőseinek egyedi, majd életútjuk egy pontján mégis összefutó bemutatásával, találkozások, majd különválásuk árnyrajzával, hogy a mélyben a filozófiatörténet két leghíresebb korabeli alakját személyesítse meg. A középkori város meglehetősen tarkálló, migránsoktól tagolt, fegyvereseknek és adószedőknek kitett történeti időszakában nem reménytelen az a társadalmi közérzet: akármilyen is a hazám, ez adatott, ez a miénk..., s mindvégig ott ül a remény a hétköznapokon, hogy a három egyistenhívő világvallás helyi közössége megférhet a mindenkori erőszakot megszelídítő méltányosság, a belátás és szabadelvűség, az elért viszonylagos és virágzó testi-lelki jólét, vallási türelem és sorstársi élethelyzet színterén. Ám a hivatalosságok másként képzelik: önnön hősiességük történelmi elismerésre érdemes, városvédő küzdelmük históriás híre jogosult, intézkedéseik pedig a (saját végtelen jólétén kívül) a köznép javát is szolgálják. Így a zsidó, a keresztény és a muszlim együttélés mindennapos kérdései közé tolakszik a rendteremtés akaródzása. Amikor már tömeges kivégzésre kerül sor, épp egy jóreményű zsidó suhanc, Móse ben Maimún nézi végig a nép közé vegyülve nagybátyja kivégzését, hogy ezután menekülnie kelljen a zsidó hitközséggel egyetemben, mely belülről is megosztott e kérdésben – Ő azután Maimonidesként kerül be a filozófia történetébe. Párhuzamosan, ha ugyan nem épp keresztetzően egy másik tudós ifjú, Ibn Rusd, aki a muszlim előkelők sorában éli át megrendülten a komor idők beköszöntét, ugyanakkor s ugyanannak a kijárt ösvényeken haladásnak még messzebbre vezető útjait keresi – Ő lesz utóbb Averroës, a középkori Európára talán Ágoston mellett a legnagyobb hatást gyakorló arab filozófus. Amiben itt harcosok, kormányzók, hercegek, titkárok, kormányzósági ügynökök, hadurak, hivatalviselők, papok, kereskedők és korszakalkotók találkoznak, a város napi élete, a kor eseménysora. Amiben azonban mindketten (és környezetükben sem kevesen) fondorkodnak, az mind a muszlim, mind a rabbinikus, mind a világi hatalmak egyik titkos kérdésének jobb ismerete,

tisztábban látása, mentális előnszerzés a Többiek előtt, Mindenki ellenében, s a megvilágosultak sok más érintettjét is lekörözve: Arisztotelész tanainak rejtelseit feltárni és magánosítani. Elszánt keresésére indulnak egy sejtelmes kéziratnak, mely a világ létező és képzelhető rejtelseihez adhat kulcsot a filozófus-isten örököseinek, leszármazottainak, s mint vetélytársak is szakrális magasságokba emelkednek az alázat, a tisztelet, a hősiesség, a félelem és fenyegetettség, a bűn elkerülése és más bűnök belátása közben. A kiadó ajánlásában még szerepel a sugallat: „Bárhol nyomoznak is, ismeretlenek korántsem üres fenyegetései kísérik útjukat... A fordulatos történetből kiviláglik, hogy vetélytársak, de minden nézetkülönbségük ellenére sorstársak is. Látniuk adatik az emberiség legfényesebb reményét, de számolniuk kell ennek fájó meghíúsulásával”.

Attali nemigen hagy kétséget korok és erkölcsök, eszmék és belátások históriájáról: a képzelt hősök mint titánok emelkednek az istentelen világok fölé, de egyben kortanúi és elszenvetői is Córdoba aktuálpolitikai helyzetének, a személyes kitettségeknek, a hihető és a hiteltelen értékviszágnak... (idézem):

„Például vannak, akik az Írásokból (a mienkből éppúgy, mint a zsidókéból és a keresztényekéből) azt vélik kiolvasni, hogy a Világegyetemet egy pillanat alatt vagy egy hét alatt teremtették. Pedig dehogyan. A Világegyetemet soha nem teremtették. És az időt, mely az Univerzum lényegéhez tartozik, szintén soha. Mert ha így volna, volna egy Világegyetem 'előtt', következésképpen egy idő előtt. És az 'előtt' ugyancsak idő. Logikailag tehát lehetetlen, hogy az idő és a Világegyetem egy adott pillanatban kezdődött volna.

– Ezt mondja Arisztotelész – vélte a herceg mosolyogva –; elismered, hogy olvastad, nem? Pedig az imént még tagadtad! És tudod mit mond erre al-Gazáli? Ha a Világegyetem örökkévaló, Istenre nem lenne szüksége. Nélküle is létezhetne.

Ibn Rusd meglepődött, hogy a herceg értesült a muszlim mester alig ismert szövegéről, amelyben bírálja a görögöket. Gondolkodás nélkül válaszolt:

– Nagy megtiszteltetés számomra, hogy a Hívők Hercege megosztja tudományát velem. De Gazáli érvelése nem állja meg a helyét. Mert a Világegyetemnek ahhoz, hogy létezen, minden pillanatban jelen kell lennie Isten gondolataiban. A Világegyetem eltűnne, ha Isten elfeledkezne róla.

– Ami még egyáltalán nem bizonyítja, hogy az Univerzum örök – vette vissza a szót a her-

- ceg. – Isten esetleg nem mindjárt a kezdetektől fogva gondolt a világra, hanem csak egy adott pillanattól fogva.
- Ott is fennállna, hogy van egy 'előtt', egy idő az idő előtt, és az lehetetlen...
/.../
 - Fontosabb dolgok várnak. Te pontosan olyan korú, olyan tehetséges vagy, hogy ezt a feladatot elvégezhesd. Idő kell hozzá, hosszú idő. Hozzájuthatsz majd minden könyvhöz, ami kellhet, olyan posztra neveznek ki, hogy ráérj erre a munkára.
 - De miért teremtik meg számomra ennek a munkának a feltételeit? Te buzgón üldözöd az eretnekeket, és azt kérnéd, hogy a legfőbb eretnek tanait tanulmányozzam és tegyem közzé? Te is olyan vagy, mint a diktátor, aki titkon hódol az élvezeteknek, amelyeket a népeinek megtilt? Mint a fejedelem, aki élvezkedik a zenén, amelyet a birodalmában romlottnak bélyegeznek...?
 - Okkal kérdezed. Én is okkal tagadom meg a választ.
 - Adj valami támpontot legalább.
 - Például rendet kell netán tennünk a hivatalos tanokban, hogy harcolhassunk azok ellen, akik az iszlámot merő misztikumká akarják lefokozni. A tudatlan szélsőségesek megszállottjai a vallási gyakorlatnak, és hallani sem akarnak a tudományos fejlődésről. Ha ők diadalmaskodnak, az iszlámnak vége. Mert nincs politikai erő viruló kereskedelem nélkül, de viruló kereskedelem sincs technikai haladás nélkül, tehát tudomány s gondolkodás nélkül..." (98-100. old.).

A hihető és tudható, megismerhető és megtagadható egyaránt a bűn (valamilyen fajta bűn valamiféle) elkövetésében és megtorlásában tobzódik a 12. század córdobai világában. Kell-e lapos utalás korunk nemzetépítési ideológiai felé, vagy a fennebb ábrázolt bűnfogalmak filozófiai nagyelméletei irányába...? Kétlem. A *megvilágosultak* (Belia Anna kitűnő fordítása ez, a francia eredeti inkább „a megbredtek testvérisége” fogalmát sugallja) nem egyes korokat választanak, nem bizonyos területeken rendezkednek be, hanem az elkötelezettek morális hovátartozási körében egy másik (mikro)univerzum lakói. A bűnnek, bűnhődésnek, megértésnek és belátásnak persze sosem a hétköznapi kilátási voltak az aktualitásokon túli tartományai. Sokkal inkább a meggyőződés iránti vonzódás, a lebírhatalan kere-

sőhajlam, a feladattudat és megvilágosodás-keresés karizmája, amit sajátjukként élhettek át, függetlenül koruk értetlenségétől, gyalázataitól, a különbségek és azonosságok variációitól. A titkos valóságok „több, mint a tények” állapota és elbeszélhetőségük változatai talán ezért is kíváncsoknak a „teljesen jelen lét” megemelt értelmező-módjai közelébe.

Az átláthatatlanban úszó világok gyűjteményei felé

A teljes jelen-lét, a valóságok „több mint tény” állapota az, amit lehet átélni, értékelni, sőt keresni, vadászni is. Szavakat serkentő művek, olvasatok felé kanyargó históriák, s velük mindig szemben a terjedelem, a „mennyit érdemes” határvonala, a beavató és ki nem adó titokmesélés, vagy a kitérülködő felszínes érintésre elegendő terjedelmet csak alig biztosító korlátok... – mindezek mellett/mögött mindig a sejtés lakozik, hogy talán elmarad a meghatározó impresszió.

Pedig..., vannak, akik gyűjtik is ezeket... Ilija Trojanow regénye,¹¹ mely látható felszínén egy kalandor-utazó-főhős-fantasza sorsvetéseit követi, a három nagyobb historikus és földrész-blokk mindegyikében azt érzékíti meg olvasóival, miért nem érti, s hogyan nem is értheti meg a hódító, magabiztos, sikerképes Nyugat a többi világok másságát, életvilágát, ritmusát, létfilozófiáját. Nehéz szűkítő spektrumban szólni róla, inkább kiengedett látókerettel kéne, idézetek harsonáival, lelkendezések fordulataival..., s ezekből is szinte pár oldalanként egy tónust, hangulatot, fénypontot, mozgásirányt, álmidőt, naplókényszeres feljegyzés-részletet kiemelve. Már csak azért is, mert a főhős, Sir Richard Francis Burton (1821–1890) maga is írogató ember, elbeszélő jellem, aprólékos jegyzetkészítő karakter, kinél oldalak százain át sem található ki, hogy álmodozó vagy kém, földrajzi felfedező vagy hiú katonatiszt, viktoriánus gyarmatosító vagy hitet is meglelni próbáló kísérletező inkább. Indiával kezd, megannyi táj és létforma, stílus és hitvilág kavalkádjával..., hogy azután a mekkai zarándoklat sodródó hívei között lássuk viszont, végül Afrikában bukkan fel, s mindenhol felvezetővel, társakkal, ellenfelekkel és gyanakvókkal szembe-sülve, kik a létezés mégoly fontos vagy hangsúlyos válfaját is elvitatják a másiktól, ha az másabb valamelyest...

¹¹ *Világok gyűjtője*. Cartaphilus Könyvkiadó, Budapest, 2009., 383 oldal.

Pedig: „...*Ha embertársunkban mindig csak a másikat látjuk, sosem szűnünk meg sebeket ütni rajta. Az ördög tebát a különbségben lakik, amelyet az emberek maguk közé emelnek*” (250. oldal). S fölöttébb így van ez, ha az ember eleve a különbségekből él, ha sebeket ütnie rangját adó státuszjelkép is. Sir Burton ugyanis százados, katonai felderítő, helytartó, részlegparancsnok, magát a gyarmatiságot szolgáló tisztt, kinek már szülei is a háború iparából éltek, s kinek írói babérjai, nyelvészkedő ösztöne, költői hajlama mintegy a betű-hang-ritmus kreativitásával egészítik ki az etnológiai figyelmet, az orientalista vonzalmat, felfedezői elszántságot és lánglelkűséget.

Burton felfedezői leleménye a kitaposott ösvények nélküli tájon, mindenekelőtt a Tanganyika-tó s a Viktória-tó földeítésében ismert, s ha indiai tájakon vagy a Vörös-tenger parti Mekka-Medina zárandoklat végigjárásában is jeleskedett, az már leginkább a másságokra szakosodott, de azokat elfogadni képtelen üzletemberek közegeiben történik. A remény ténye, a fohász légiessége, s a mindenkori haszonlesők gyilkos rohamai egyképpen veszik körül e spiritualitásban a megtérés esélyét, a túlélés merszét, a többre jutás jelképességét: túlél, aki hisz, s túlél, aki ismeri a „túl” és az élés néhány köztes verzióját. Burton kitartó túlélő, valahol a megszelídített terminátor és a szakrális önkívületbe simuló jótét lélek kereszteződésében. Viktoriánus katonatiszt, ki később a keleti erotika reneszánszra gyakorolt hatásáról értekezik, lefordítja és kiadja (1883) a *Káma Szútrát*, a *Gyönyörök kertjét* (1886), az arab irodalom vaskos válogatását (1888), néprajzi útjairól (inkább gyűjtő szenvedélyéről) is muzeális emlékanyag őrzi kalandos természetének kegyhely-emlékeit. Mint a Kelet-Indiai Társaság és a királyi Földrajzi Társaság „ügnöke” is aktív, harcban felfedező társaival, nyelveket tanulva és járhatatlan vidékeken is áthatolva, hogy a több helyi nyelvben is más-más jelentésű Tanganyika-tónak jelentést keressen, s hogy Viktória tiszteletére adhasson „új nevet” a Nílus feltételezett forrásterületének.

Trojanow kényelmes és helyi ritmusban engedi fölfedezni Burton századost, hagyja társakat venni és életformákat kipróbálni, szeretőt és szolgát bérelni Indiában (Bombay, Saroda, Surat és Gujarat vagy Sindh tájain), hádzsra merészkedni egyetlen fehérként és idegenként Mekka felé jártában, s expedíciós túrara indulni Zanzibár brit közegéből, hogy brit és katonai elszántsággal járjon végére, merről folyik a Nílus a messzi Kairó felé. A regény minden helyszíne és miliője nemcsak a naplóíró, mániákus forrásfeltáró és fordító Burton létformáit, világokat

gyűjtő szenvedélyét, vallásokat feltáró indíttatását hozza, hanem mindhárom helyszín empirikus (vagy romantikusan realista) szituációs életképeit is fölvilantja-elkíséri, akár hindi írástudó, arab kereskedő vagy megszállott megfigyelő, végül expedíció-szervező hordár alakjában, mindezzel visszahitelesítve a történet, a környezet válaszait, értetlenségét, a vádak és gyanakvásokat, a brit terjeszkedés korszakos félelmét, s végül a magánemberi reménytelenséget is, hogy bármennyi tudás, bárminő tapasztalat és akármely életviteli rend több lenne, mint szereplőinek maga-kreálta világa.

A szófiai születésű (1965) író kalandregénye a „világok gyűjtőjének” útvonalain ugyancsak álruhákba burkolt személyiséget rejt, s ahogy újságíróként vagy kortárs kalandorként újrjárja Burton térkép-vonalait, nemcsak ragyogó stílusbiztonságról árulkodik, de a mindannyiunkat „belülről” érdeklő alapkérdésekről, ember és környezete, létmód és életesélyek, másságok és kisebbségek, létértelmezési attitűdök és létkiteljesítő körülmények mikro-dramáiról ugyancsak.

Az „ördög és a különbségek” árnyalatai izgató, felemelő, kiszolgáltató sodrásban jönnek elő Trojanow lapjairól. Követhetetlen, sőt drámai, mennyire kétes a létezés értelme, s mégis, mennyire nélkülözhetetlen is. Markáns könyv, akinek kezébe kerülne, véletlenül se hagyja ki...! Ahogyan a sokak által kitaposott ösvényeket el-elhagyja azért, hogy a maga útjába akadt világokat empirikus létükben vegye birtokba, az roppant emberléptékű, bárha nem is kimondva, de érzékítve az emberen túli, ember fölötti és helyetti jelenlét lehetőségét, értékét, értelmét. Nem akar, nem tud titán lenni – de minden igyekezete olyan, mint a képzelteké, a hitteké, az ábrázoltaké. Pótlólagosság a hiányzó emberiséghez, vagy a létező emberiség hiányzó különbségeihez... Titánsors, még a köztesség ember és isten közötti átmenetben.

Egzisztencia, Európa-világ, hiányvilágok drámája

A világokat gyűjtő párban-ellentétben, de valahol mégis összhangban van a világokat elvető, kereső, definíciókra vadászó alvilágiakkal. A pokolbeliekkel is, de mégannyira a felszíniekkel és felszíneseikkel. Ez is ilyen. Hetvenes évek, a messzi Norvégia, elit-értelmiségi és művész-filozófus miliő, életek és halálok, elitek és nihilek, alkoholizmusok és kitettségek tömegei. Belefogsz a regénybe,

de már a harmadik oldalon rá kell rájónnod: valahonnan ismerős az üzenet, korszakosan visszatér a talány, földerül a labirintus-járás tér-élménye..., sok-sok év s évtized múltán már kezelni lehetséges „retro-közérzet” jön rád. Talán az (örök? irodalmi? esztétikai? politikafilozófiai? antropológiai?) ráébredés lesz elsőbb ismerős, majd csak később a tónus, a kihívások, a rossz reflexiók, a problematika, a nemválasz-válaszok, a megoldatlanul maradt, évtizedek sokaságán át is feszengető alapkérdések köre is. Kell ez nekem, egy közel félszáz éve megjelent „modern regény”, talányaival, ügyesen adagolt meglepetéseivel, „idejétmúlt” korosztályos hüppögéseivel, avítás keresgélésével a múltbeli értékek között, vagy a jelenben még éppúgy hasító gondok körével...?

Igen, kell. Kell, mert a mindenkori emberi, a morálisan tákolt, a felelőtlenül elfuserált létfeltételeket megnevező világ. Még innen az istenek idejétől és korától, de már túl az ember-szintek problematikáin. Ám talán mielőtt kiderülne az Olvasó számára, miről is szólhat ez a visszanéző-újraérező regényismertető... (mert persze ki fog derülni), csak elővillantom: egy korosztályi kisebbségről, világnézeti és ellenkulturális csoportozatról, melynek létforma-tanulságai bár régebbiek, de épp ma és épp itt/most kezdenek ráébredéseket hívogatni az irodalomismerők, társadalom-episztemológusok, irodalomfirtatók széles köreiben. Túlbeszélve itt a felhangoló helyét..., a norvég író, Stein Mehren magyarul is egykoron megjelent kötetéről van szó, melynek eredeti kiadása Oslóban bukkant fel 1974-ben, tíz év múltán minálunk is, s nemrégén hunyt el a szerző, kit (tapasztalatom, benyomásom, avagy a hivatkozások száma alapján) talán túl keveseknek sikerült fölfedeznie. Pedig...

S itt következhetnének a nagyra becsülő, a memorizáló, a sokra tartó szavak, az életmű átfogó értékelése, a sok évszám és mű... – de ezt most innen kispórolom. Ama kevés, a jótanácson kapva kapó olvasó, kit meghatna esetleg a visszaemlékezés, a főbb opuszokat úgyis megtalálja a megfelelő keresőkben...¹² Mehrennek két regénye, két színpadi műve, egy jelentősebb filozófiai traktátusa, hat esszékötete és huszonegy verskötete jelent meg Norvégiában. A filozófiai végzettségű (1935-ben született) alkotó Oslo, Cambridge, München tája-

in tett egyetemi tanulmányok (1956–1959) után mint idegenvezető, könyvtáros, művészeti titkár maradt ismeretlen, de java életművével először mint ígéretes, tehetséges költő lett jelen a relatíve kis népességű Norvégia (nyelvileg amúgy is megosztott) „újnórvég” vidéki városi kultúrájának képviselőjeként, a helyi „népiesek és urbánusok” között dúló korszakos nagy széthúzás egyik irodalmi megörökítőjeként. Városi lírikus, olykor oktat is, színpadi szerző is, művészeti-művészetfilozófiai esszéi mintegy föl-fölváltják az egymásra két évenként következő versköteteket. Ki és mivégre lenne hát oda érte, munkáiért...? Ki és mivégre kellene ismerje is az életművét...?

Elgondolkodtató tehát, minek jelent meg magyar fordításban második regénye, hisz ha Orbán Ottó nem vállalja néhány költeményének magyarra ültetését, talán mindmáig semmit sem hallunk fölöle...¹³ De ismerni mégis jóleshet... S ha már versei tömegeit sem lapozgatjuk, legalább kérdezzünk rá, miért épp a *Titánok*?¹⁴ Egy regény, melyben a korszak egzisztencialista filozófiai problematikái jelennek meg, átmenetként a „valóságirodalom” és az egzisztencialista szintézisre intellektuális kalandvilágai között, sőt vizuálisan is sugárzó képtöréseiből komponált kétely-gyűjteményeként. „Európai regény” – ez lett alcíme. Európai élményvilág, európai ideológiák, egzisztencialista bölcsélet, Kierkegaard, Husserl, Adorno, Martin Buber hatását tükröző textualitás. A norvég irodalom és művészetideológia irodalmi mutatkozása, kallódó értelmiségi tüneményeket fölvonultató esszéregény, avagy kicsit kritikai ellenbeszéd is a norvég kulturális-politikai életbe nyugati szelekkel besodródott újbaldali makogással szemben. Izmusok feszülése, válságlíra prózába szorítva. Valamely ösvényekről letérve, vagy mögéjük bujdosolva, választaktól mégis távol...

„Ahol az ösvény véget ér
onnan kell indulnod. Félrehajtvá
az ágakat és
neki a világnak
Magamat kell legyőznöm
magamat kell fölösnom?
És ott bent újból az ami
kint körülvelt: Az a perc

12 https://hu.wikipedia.org/wiki/Stein_Mehren ;
Norsk Biografisk Leksikon: https://nbl.snl.no/Stein_Mehren ;
<http://www.kulturverk.com/2017/07/29/jeg-er-middelklassen-stein-mehren-1935-2017/> ;
<https://www.dagbladet.no/kjendis/stein-mehren-erdod/68547488>

13 http://www.magyarulbabelben.net/works/no/Mehren%2C_Stein-1935/Midtreis_%28detalj%29/hu/51154-F%C3%A9l%C3%BAton

14 Fordította G. Beke Margit. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1984., 296 oldal.

mikor a forrás vizére hajolsz
magad is forrás”.

/Ahol az ösvény véget ér. Orbán Ottó fordítása/

Szeretefogytos emberek, olykor pszichogének, máskor hatalommániások, jobbára „eredményesek”, sőt a „hatékonyak” és sikeresek ellenében is önmagukat megfogalmazni képtelen tévelygők egyúttal... Titánok. S persze macsók, végzetesek, lehenlőek, néha még önmagukat is bulldózerolni képesek... Attól titánok, hogy titanillákat mégcsak véletlenül sem engednek maguk közelébe, de mindannyian anya- és nagynéni-függők, ölelésvágyók és megértéshiányosak, akik ugyanakkor lenyűgözően akarnak sikerképesek lenni. Isteneknek nem valók, alattvalóként semmiképp sem tekinténeik önmagukra, hát valahol a magaségövi vezényszónában helyükre leelő boldogtalanokká válnak.

A titánsors persze nem szimpla prófétaiság, sem nem folytatása vagy gyarapítása a kulturális örökségnek. De ugyanakkor vagy ezzel szemben is keresése a bárminek, ami nem a maszkos világok utálatára asszociálható. Idézett versében:

„Ahol az ösvény véget ér
Ott látni először
a titkot
Egy követ - egy arc emlékét
egy szív utolsó dobbanását
megkövesedve...
Gyökerek - erek egy csontos kézen
mely titokban az erdőt idézi
Maszkok - benső ábrázatodhoz
hasonló arcok”

/Ahol az ösvény véget ér. Ford. Orbán Ottó/

Az ösvények úttalan sokasága, vége-nincs meszesése csak mintegy körülmény, feltételek szorítása, kimenekülés a város flegmájából és sűrűjéből. Egy anya keresése, egy nagymama rejtekhelye, egy szertartásos múlt-idő állapota, nagyapák morcosasága, apák alkoholizmusa, hajladozó ligetek madárhangjai... – ez még a vidék-émlék és vágykeresés helyszíne, s átellenben ott a lerabló, fölperzselő, kiszolgáltatottá tévő város, a sunyi értelmiségi bálványokkal, a trendi ficsúrokkal, az öngyilkosjelölt drogfüggőkkel, a semmire-nem-való csemeték üres házibulijával, az eldobott feleségekkel és elhasznált szeretőkkel, a kiürült alkalmi kapcsolatokkal és valami-bármilyen lehetséges igazság-igénnyel. A keresés, a félelem, a rémálmodok, a gyűrődések és értelmiségi dűródások világai, hitványságai, semmisségei.

Ezek, meg a kerettörténet portréi, agyafúrt művészellemek és zordan fennkölt zsenik újfövényessége adják a regény ívét, rétegzett történeti talaját, szilajul tornyosuló építményét, melyet a filozofikusán értelmiségi kedélyhullámzás mélyvölgyei, értelmetlen és céltalan szárnyalásai tarkítanak. Sokszorozott, észak-hidegen kemény egzisztencialista újregény-figurák, alvó vagy hibernálódott emberek, sikertelen életutak. Mind-mind a nagyra növés, feltörekvés háború utáni euro-amerikai prózájának hőseire emlékeztető alakok, önpusztító arcok, élményfosztott lelkek, kétely-lovagok, kik ha sikeresek is, akkor kegyetlenek, ám ha csak szenvedők, akkor értetlenek vagy fájók. Fájnak az olvasónak, egymásnak, meg tán előbb is önmaguknak. Végtelenül, határtalanul, időtlenül. Magában a regényben is sorra tűnnek el, mint piaci bábjáték figurái, egyre kevesebben maradnak, miközben egyre törekenyebbé válnak, s bár önnön-magukon már nem is látnak át, az író a „belső arcok” folytonos cserélésével kénytelen őket megjeleníteni, megformálni, eltemetni is.

„Dermesztően közel a cél, akár már most is
ott lehetnék, hosszú út áll hát előttem
De tudok még sírni is - nyitva
tartom e magam-szemet
hogy meg ne vakítsák
emlékeim, lassan nyitom
az ajtót, mint a széltől
duzzadó fa, látom a magot
szabadon nő a világ tenyerén”.

/Félúton. Orbán Ottó fordítása/

Késő-egzisztencialista létróza? „Északi” boldogtalanság? Újbaloldallal kokettáló top-értelmiségi fövényesek? Kandírozott mandarinszínű áramvonal... – norvég átiratban?

Nemcsak. Mai olvasatban már inkább kortársak ők számunkra. Most épp itt lettek többen! Velünk élők, a mi saját spleen-ünket előrevetítő, a fogyasztásba merevedett boldogtalanság ürességeit hordozók, szívtelenek és pózoló, vagy elátkozottak és elveszettek is. Mint akik életét már leélték mások, helyettük, nélkülük..., mint akik ellen ott a táguló világ s a reménytelenségek áradata... Korunk hősei mint antihősök, nemtelen bajnokok, sikerszomjas önpusztítók. A hatvanas-hetvenes évek nyers gőze(rő)i, harsányságai, kihívásai és válasznélküliségei. Épp olyanok e helyzetek és arcok, amilyenek itt és ma, most és holnap a saját sikerképesek, a dicsők, celebek, hatékonyak és eredmény-orientáltak léthelyzetei, közérzetei.

„Én tulajdonképpen azért verekszem, hogy jogot szerezsek a nem verekedésre. Jogot arra, hogy visszavonulhassak a tűzvonalakból, és olyan nézeteket is vallhassak, amelyek keresztetik a lövészárkokat... /.../ Én olyan időkben voltam lázadó, amikor mindenkit a harcvonalakra tereltek. Okvetlen vallani kellett valamilyen nézetet, helyeset vagy helytelen, de nézete kellett hogy legyen mindenkinek. És jaj volt annak, akinek nem volt. Mint nekem. Határozottan jobban járt, aki elfogadott valami ostobaságot. Én ezt terrornak éreztem. Úgy éreztem, hatalmukba akarják keríteni azt, ami tudattalan vagy még nem kész bennem, a felszín alatti áramlásokat, a legbenső titkos kamrámat. Megértettem, hogy a hatalmi harcot most már mindinkább a lelkiünkért, a szellemiségünkért vívják, behatolnak izmainkba, tagjainkba, legbizalmasabb szavainkba, legfnomabb érzékléseinkbe. Egyetlen pont sem maradhat bennünk a miénk. Láttam, hogy a felszabadítás, tudatosítás, amit emlegetünk, egy általános mozgósításhoz vezet, mindent és mindenkit olyanná formálnak, hogy társadalmilag mozgósítható legyen a legkisebb politikai szélváltózáskor is. És amit elérünk, az nem az ál munk, nem a totális szabadság lesz, hanem a totális kiszolgáltatottság” (131-132. old.).

Totális szabadság..., melyre vágyhat mindenki, akinek nincs pontos definíciója a lebegés és körülmenyek törvényszerűségeiről, s még az ellentétek véres összecsapását sem tekinti olykor erős túlzásnak...: „Egy mítosz úgy születik, hogy a győztes és a legyőzött önnönmagát és a kettejük harcát felfűzi egy láncra, amely utódaikat hozzájuk köti. Aki rést üt egy ilyen mítoszon, az bemocskolódik az áldozat vérével. A keresztények igaz mindent tudhatnának az áldozat teremtőerejéről, amit csak tudni lehet, de mikor véres erőszakkal bezárták az athéni és az alexandriai misztérium-kolostorokat, a misztériumok átvándoroltak a katolikus egyház szertartásaiba és a szentek kultuszába. Mikor a reneszánsz megölte a középkort, kilencmillió embert pusztítottak el a boszorkánymáglyákon. Ezért mondom, hogy hazudtok, kedves olvasók, ha forradalmat emlegettek, de erőszakról hallani sem akartok. Mindent egyszerre nem lehet. Akarjátok a forradalmat, vagy nem? Hazudtok, ha ma az elnyomottokról, bebörtönzöttekről beszéltek, és holnap a forradalomért lelkesedtek. Hazugság, hazugság. A mítosz, igenis, véres áldozatot követel. De talán úgy gondoltátok, hogy nem ti magatok lesztek azok, akik ölnek. Hogy ezt a munkát majd a titánok végzik el helyettetek. És ti csak a titánokat ölitek meg. Sokkal egyszerűbb, ha titánjaitok vannak, akik valóra váltják a

bennetek élő mítoszokat, álmokat. Mindenki szereti, ha van, akire rárakhatja a terbét...” (97-98. old.).

Légy áldozattá akár, ha titán akarsz lenni...! Kapsz egy lalalapítási engedélyt, ha lehozol néhány nagyalakú hirdetést, s eltarthatod két évig a lapodat, úgysis ezt szeretted volna régóta... Vállald el egy baleset gyilkossági gyanúját azért, hogy szabadulhass a morális baráti felelősség kérdésétől... „Az autoritárius emberek mind nagy állatpszichológusok. Éleslátásukat gyakran valóságos metafizikai tudássá emelik, azt hiszik, mindent tudnak az emberi szívről, pedig csak az éjszakai oldalát látják, az állati oldalát, a szív végtelen magányosságát. A többről semmit se tudnak. Elhagyatottság, szégyen és gyávaság, brutalitás, mocskok, bujaság – ezt igen, ezt mind pontosan ismerik. Azt is jól tudják, hogyan használhatják ki az emberek rossz lelkiismeretét. Értik a módját, hogy kell szégyenbe taszítani az embereket és azután felemelni az elesetteket a maguk tönkresilányított életképehez. Minden tudnak a képmutatásról, irigységről, kapzsiságról. Akármelyikükből képesek használható példányt faragni... /.../ Tudják, mennyire gyökértelenek vagyunk, és milyen mélységesen, félelmetesen hontalanok. Ezt olyan pontosan látják, mint a sebész a nyílt sebet, bár érteni egy mukkot sem értenek belőle. De van egy, amitől félnek. /.../ Ezekről az emberektől, akik kifutják a maguk formáját, félnek az állatiság lélektudósai. Mert félnek a szeretettől. A megsemmisítéstől éppen úgy félnek, mint az újjáteremtéstől; a művésztől éppen úgy, mint az igazságtól, ami művészetéből születik. /.../ De a titán mindig dinamikus, ellentétben az autoritárius egyéniséggel, a hatalom engedelmes végrehajtójával, az állatpszichológussal. Annak legfőbb lényege, hogy statikus, mindennemű mozgás hiányzik belőle. Haladjunk, de ellentmondások nélkül. Ő maga úgyszólván láthatatlan, eltűnik a társadalom mögött, amelyet szolgál, a rend mögött, amelyet képvisel. És kizárólag gyakorlati, ő a tökéletes üzletember vagy bürokrata. /.../ Képtelen mást megérteni, mint a rendet, hasznot, produktivitást. Tökéletes társadalmi lény. Minden rendszerben sokra viszi. Ott ül minden vezetőségben. A forradalmakat is többnyire épségben túléli, csak nagy ritkán ölik meg. Sőt okvetlen ott ül az új kormányban, az új vállalat vezetőségében. Ő az új titánok első talpnyalója. Alighogy a régiek véré felnyalta, már siet az újak talpát nyalogni. /.../ A titánokban a legkülönbözőbb történelmi erők válnak élő valósággá, minden kornak megvannak a maga sajátos titánjai. A művész is minden korban más. De ő maradandó típus. Sohase született, és ezért sohase halhat meg. Nem ismerjük az álmait, sem a

pontot, ahol sebezhető, tökéletesen inkarnálódott a létezés tovaördülő kerekében. /.../ Nem ismeri a hazugságot, mert nem hordoz, nem próbál átmenteni a szakadékok felett semmilyen igazságot. Az állatpszichológus minden emberből szófogadó kutyát nevelhet, de az idomítottban nem látja az embert, mert ő maga nem az. Az örültséget nem érti, mert fogalma sincs arról, hogy valaki magára veheti mások szenvedését. Az ő számára csak annak van értelme, ami simán fut, hibátlanul működik... A társadalom. Az üzlet. Az ügy” (215-217. old.)

Az intellektuális szintézisteremtő vagy összhangkereső író valóságos képtörédei, köznapi-aktuális életképei a víziókkal kontrasztban állnak, egyúttal a hatvanas években induló, a hetvenesekben kiteljesedő norvég újbaloldali dogmatikusság ellen, az irodalomkritika új titánjai ellen is szólt (erről az utószót író Kúnos László érdemben közli ismertetését). A költői szabadság ellen formálódó agresszív feladattudat-elszámoltatás ellen Mehren a kor „kultur-pszichológiai” analízisét végzi el. Első regénye, *A jellegtelenek* is „európai regény” akart lenni, szintúgy a norvég társadalom alapkérdéseire fókuszál, személy szerint is kihangsúlyozta azt, maradhat-e nem-perifériális, nem-provinciális az alkotó, ha nem a helyi kérdésekre keres tetszetős vagy titáni válaszokat, hanem az elfogadhatatlan alternatívák világában legalább önreflexiót, a rejtőzködő szerep mellett is értékkövető válaszokat keresve nem marad jellegtelen eszköze mások titánságainak.

A kötet tartalmának, a szabálytalannak is nevezhető esszéregény „olvasatának” talán egyik leg-szegényesebb, mégis kézenfekvően ajánlható üzenete: lám, egy életforma- és értékközösség jellemző korszakossága is mily elképesztő kisebbségiségben lehet más, körötte élő kisebbségekkel szemben is, s milyen esendő lehet az efféle összetartozás, omlását-foszlását is miféle súlyos drámák mutatják, ha belülről, akár a résztvevő alkotó aspektusából, saját maszkiájának belteréből nézzük is. Verselemzésre, regénykritikai esztétizálásra itt nem vállalkozhatok, ám e lírai „tanulást” a (csak látszólag múltó, viszont annál inkább) időtálló üzenet, az élményközvetítés és analógiás helykeresés szempontjából interpretálom. A többi amúgy is a prózai üzenet, a lírai kulcsolódás tartalmazza, titkosabban, de nálam hitelesebben:

„Ahogy egy követ vet ki a partra
a tenger, ahogy a fák emelik
az ősz érett gyümölcsseit, ahogy

az égitestek ürje emeli a földet
Így kulcsol karjába kettőnket valami így emel
odáig ahol a titok a titokba kulcsolja karját”.
/Karomba kulcsolom. Ford. Orbán Ottó/

Titáni válaszok, értékközvetítő várakozások

Kor-diagnózisok, nagyság, küzdelem a belső és rejtőzködő szereptudatokkal, külső feltételek elfogadhatatlanságával, s a „földi-abszolút” istenit pótolni látszó, „valami abszolút pozícióban” meghatározható evilági eredetű jog és kötelesség ellátásával – ezek voltak nemcsak Mehren kötetének inherens sugallatai, Attali vallásbölcselelő kivételesei, Trojanow reménykereső szereplői, de a bevezetőben Arendt időtálló üzenetét is megjelölő analógiái. Kérdés maradt mindegyiknél (és a köztes szférák harmónia-igényénél ugyancsak), hogy a felhatalmazottság, feladattudat és kultúra-lélektani válasz-képesség miképpen serkent, moderál, épít vagy épít le magatartásokat és magasztosságokat, pragmatizmusokat és „bármilyen jog és bármilyen kötelesség megalapozásához szükséges” abszolútumokat. Épp ez abszolútra törekvés adta Arendt mércéjét Broch regényei és az embernek adatott, az erkölcsileg szabott határ, a magasztosság és a triviális földi szférákkal megküzdés morális perspektíváit taglaló, a totalitárius rendszerek, a forradalom vagy épp a bűn meghatározási feltételeihez alkalmazkodni tudó habitusok, a helykereső létformák állandósulásainak korszakaiban is.

Könnyen lehet, hogy amikor „a jelen krízisét hasonló módon a tradíció kríziseként ragadják meg”, s közben folytonosan tisztázniuk kell hagyomány és örökség, konkrét történelmi, politikai, kulturális, gazdasági és társadalmi, továbbá pszichológiai összefüggések aktualitásait, akkor a hatalom szinte mindenkor a felsőbbtség, az elhivatottság, küldetésesség valódi felfedezésére próbál sarkallni, még azt sem leplezve, hogy saját arcukat, maszkiáját és büvkörét nem kizárólag a maga rejtőzködő szerepére formálja, hanem jócskán épít az értékkövető magatartásokra, eszményekre, idOLOKRA, szimbólumokra is, melyek nemcsak a helyi kérdésekre adnak tetszetős vagy titáni válaszokat, hanem az elfogadhatatlan alternatívák világában legalábbis ezeken túlívelő magasztosságokig kalauzolnak. E kivételeések régtől fogva kulcsfogalma a karizma. S amikor mindannyian „fogódzkodók nélküli gondolkodásra” vagyunk ítélve, akkor a karizmatikus politikus nem más, mint titán, valamiképp az iste-

nek leszármazottja, szakrális örököse, mentális képviselője, útmutatásai értelmezője is – lett légyen dinasztikus indiai, szolgálaton kívüli német, fekete amerikai vagy újnáci osztrák akár. E karizmákról, esetekről, példákról és tipológiákról szól a Berit Blieseman de Guevara és Tatjana Reiber szerkesztette *Karizma és hatalom* kötet,¹⁵ melynek kilenc tanulmánya és áttekintő bevezetője a politikai karizma tüneményéről fogalmaz meg meglehetősen széles horizontú és hiánypótló összképet.

Pusztá „poéngyilkosságból” – lévén nem (csak) folytatólagos történelmi krimiről van szó – hadd emeljem ki a szerkesztők áttekintését, melyben a körvonalakat megkapjuk a kötet célját, értelmezési horizontját illetően. A kilenc „eset” tanulmány valójában sokszoros helyi szűrőkön, nyilvánosságon, politikatörténeten, társadalmi tagoltságon, érdekcsoportokon, kultuszok és konfliktusok erdején átvezető szemléltető, melyek belső útjai és elágazásai túl rejtelmesek ahhoz, hogy minden részletből legalább mérvadó példasokaságot hozhassak. Viszont épp a politikai karizma, érzékenység, fogalmi képesség, nemzeti változatok és kiutak, cselek és erőszakosságok végtelen variációja vezeti a szerkesztőket is arra, hozzanak mintegy tipológiai összképet a jelenség sokféleségéből, interdiszciplináris összehasonlítás alkalmazásával.

A kilenc szerzői elemzés első és közös feltételként a karizma természetrajzához keres és nyújt elemzési szempontokat. Kezdve attól, mi ez és hogyan működik, miként alakul ki és marad fenn, milyen komponensek alkotják, egészen odáig, miképpen érvényesül a szakrális vagy ókori példáktól eltérő modern demokráciákban és áldemokráciákban, ezek kulturális és történelmi meghatározottságai közepette. Mivel a karizma fölöttébb összetett társadalmi-politikai-lélektani jelenség, ezek egyike sem élvez prioritást abban, miért tartanak bizonyos személyiségeket karizmatikusnak, s miért nem, vagy miért foszthatók meg (esetleg fosztják meg önmagukat) attól, hogy annak lássák őket, vagy épp ellenkezőleg: bár korábban nem számították őket a karizmával bírók közé (mint Barack Obama, Khomeini ajatollah, Martin Luther King vagy Jörg Haider esete mutatja), miért lettek utóbb azzá a változott feltételek között. Annyit mindenestre tükröznek az egyedi/eseti portrék is, hogy mint társadalmi tünemény nem valami villámtermészetű dolog, nem egycsapásra keletkezik, s nem is úgy marad fenn vagy múlik el (izgalmas példa a „látnok” Willy Brandt, a presztízs-vesztő Castro,

15 Napvilág Kiadó, Budapest, 2012., 276 oldal.

az „uralkodó jogtudós” Khomeini, vagy a „megrendezett karizmát” megvalósító Ceauşescu, Mao Ce-tung, Enver Hodzsa, Kim Ir Szen és szocialista elődeik). A példatár a legtöbb tanulmányban igen számos, részint az elődökre építő, „örökséget” beteljesítő alkotók politikai környezetét és ellenfeleit illetően, részint a rendszer típusát, a politikai berendezkedés tradícióit tekintve, s ebben is a hatalom és társadalom, jelentudat és jövőépítés, identitás-örökség és politikai felépítmény viszonyrendjét kiemelve. A karizma ugyanis lényegében mindig valamely vezető és hívei közötti szociabilitási érzékenység, vezető és vezetettek érdekrendszerének megjelenítője, vagyis nem tisztán uralkodói póz, hanem épp annyit tükröz a hívek köréből, mint amennyit e hívek perspektíva ráruház a vezérre, mintegy „felöltözteti” és szereptudattal teszi elhivatottá. Itt ugyanis (ahogyan Berit Bliesemann de Guevara és Tatjana Reiber tematikus elméleti alapozása is hangsúlyozza) a hatalom popsztárjairól van szó, aminek nemcsak a politikai szcéna szolgál környezetként, hanem a tértől és időtől sosem független „előtörténet”, az inszcenálás (megrendezés, marketing- és brand-építés) és a mindenkorai kultuszképesség is, továbbá mindezek installáltsága, beillesztése, s még egyszerűbben a vezetés képessége szerinti alakítás, a megvezetés-félvezetés és ennek az érzékennyé tett társadalmi világra kiható megannyi komponense is.

Izgalmas lenne itt méltó tiszteletkörieket futni olyan korszakos jelképek körül, mint „a fekete Kennedy” mintájára fölépített Obama-imázs, a nárcisztikus személyiség jobboldali populista verziójában tündöklő Jörg Haider, a „bölc s öregemberek” német típusai Brandt és Helmut Schmidt személyében, a karizma keletkezésének historikumáról is sokat eláruló Martin Luther King sorsa, a vallási-politikai-karizmatikus uralkodót megtestesítő iráni Khomeini, a nők és a dinasztiák karizmáját élvező Szonja Gandhi típusa, vagy az uralkodói időszaka alatt saját karizmájának elhalványulását is érzékelő Castro „megrendezett karizmát” tartósító manipulációja... – de ezek részletes követése éppen a kötet tanulmányainak vállalása, s nem az én kontextualizáló képességem kellene meghatározza, hanem a szerzők leíró tipológiai, esettanulmányi részletei, a „nyugati típusú” és a „nyugaton túli” karakterek politikai pszichológiai jellemrajzai. Intézményesítés, örökség és konstrukció, nemzeti és külpolitikai, kommunikációs és mediális együttthatók széles köre jön itt terítékre, a „személyre szabott uralmak” rendszerezhetőségi perspektívája. Mindezek – bár csak látszólag – függetlennek tűnnek

a bevezetőben Arendt révén fölidézett *vita activa*, azaz a közéleti-gyakorlati életforma emberek feletti győzelmének, egyáltalán: az emberi létezésnek jellemzésétől, de ha mélyebben próbálunk belelátni, egykönnyen fölfedezhető, hogy „múlt és jövő között” a választás nem igazán lehetőségünk. Hisz ha megformált, kijárt ösvényeken, vagy úttalan tájakon is, valahol mindig az eszménykeresés vezérel, a magasztos értékkövetés motivál. Nem bonyolultabban, mint az: „*Sem a múltnak, sem a jövőbelinek nem áldozatul esni. Arról van szó, hogy teljesen jelen legyünk...*”.

Ez pedig talán még a titán-sorsnál is lehet, nehezebb... Nehezebb, mert szimbolikusan és történeti lenyomatokban, emlékrétegekben adja meg a jeles-neves útvállalók profilváltozását, idealizálódá-

sát és letűntét. Nehezebb, mert a titán-sors viszonylagos definiáltsága meghatározottsági látszatokkal éli túl az ad hoc változásokat, a karizma kötöttségei viszont a konstans látszatok mögötti, helyetti, vagy azt éppenséggel kiegészítő pozíciókat, intézményszerű állapotokat, s nem „fölülről”, az istenek, hanem alulról, a társadalmak felől jóváhagyott státuszkülönbségeket tartósítják. Kitaposott ösvények, tévutak, énkereső adaptációs modellek léte vagy hiánya pedig nem csupán a spirituális jóváhagyás, a hatalmi centrum felől jövő legitimitás kérdéskörében igazít el. Hanem a titán-lét sorstalansága, a választás választhatatlansága, a sodródásképesség leleménye felőli kiszolgáltatottságot egyaránt magába foglalja. Foglalja, vagy foglalná, amíg még van, ki egyáltalán rákérdez mibenlétére...

